

canie polskiemu szkolnictwu nowego ideologicznego oblicza wiązało się z walką ze szkolnictwem katolickim oraz z pedagogiczną i opiekuńczo-wychowawczą działalnością zakonów (S. Kobus). Narzędziem ideologizacji i indoktrynacji życia polskiej szkoły w tamtym okresie były również organizacje młodzieżowe (E. Kryńska). Zróżnicowane środowiskowo i wiekowo, realizowały narzuconą im misję transmisji polityki władz i indoktrynacji. Instrumentalne traktowanie organizacji młodzieżowych widoczne było na przykładzie harcerstwa. Odrodzone w pierwszych latach powojennych w kształcie zbliżonym do harcerstwa II Rzeczypospolitej, zostało poddane presji, która doprowadziła do likwidacji ZHP w 1950 r. i włączeniu w Związek Młodzieży Polskiej jako Organizacji Harcerskiej (J. Kwiek, E. Głowacka-Sobiech, J. Homplewicz). Głównym źródłem oporu przeciwko ideologizacji i indoktrynacji polskiej szkoły w tym okresie, podobnie jak całego polskiego społeczeństwa, był Kościół katolicki. W jego obrębie koncentrowały się inicjatywy, które służyły obronie tożsamości narodowej i religijnej Polaków (S. Bartmiński).

Ważne uzupełnienie tomu stanowią wypowiedzi poświęcone polskiemu szkolnictwu poza granicami Kraju, poczynając od polskiej tradycji na wychodźstwie (E. Walewander), poprzez artykuł na temat oblicza ideologicznego szkoły polskiej w ZSRR (M. Stopikowska), a kończąc na postulatach dotyczących badań nad oświatą polonijną we Francji w latach 1945-1956 (J. Kamińska).

Tom *Oblicze ideologiczne szkoły polskiej w latach 1944-1956* jest ważnym i cennym wkładem w poznanie powojennych dziejów polskiej szkoły. Większość prezentowanych opracowań ukazała się po raz pierwszy w polskiej literaturze historycznej i pedagogicznej. Są one efektem badań archiwalnych, analizy treści i programów nauczania oraz reinterpretacji dotychczasowych opracowań. W bardzo wyraźnych konturach i ostrych barwach ukazują nieszczęścia, które może sprowadzić na szkołę, a w konsekwencji na całe społeczeństwo ta władza, która przekonana o swojej mocy i nadrzędności traktuje ją jako narzędzie realizacji własnych celów politycznych. Przedstawione w zbiorze badania i refleksje mogą pomóc w szukaniu oblicza współczesnej polskiej szkoły.

Tomasz Ożóg

Polacy w Azerbejdżanie, red. ks. Edward Walewander, Lublin: „BAMKA” Studio Komputerowo-Wydawnicze 2003, ss. 372: il.

Jest to książka współtworząca swoisty „tryptyk kaukaski”, w ciągu trzech lat opracowany wysiłkiem kilkudziesięciu autorów – uczestników międzynarodowych sympozjów polonijnych zorganizowanych na KUL-u w latach 2000-2002. Prace zbiorowe *Polacy w Armenii* (Lublin 2000) oraz *Polacy w Gruzji* (Lublin 2002) to wcześniejsze części tego cyklu. *Polacy w Azerbejdżanie* stanowią jego tom zamykający. Wszystkie trzy książki ukazały się w ramach serii „Biblioteka Polonii” wydawa-

nej przez Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL i stanowią tomy 21, 23 i 27 opublikowanych dotąd studiów.

Jak w większości zbiorów pokonferencyjnych, *Polacy w Azerbejdżanie* zawierają teksty zróżnicowane pod względem tematu i poziomu. Jednakże, jak w niewielu obecnie przypadkach, są to w sporej części teksty nie będące wtórnym produktem wcześniej napisanych prac. Specyfiką sympozjów polonijnych na KUL-u jest bowiem to, że od lat nakierowane są one na niezbyt dobrze znane i mniejsze grupy diaspory polskiej na Wschodzie (Łotwa, Estonia, Mołdawia, kraje kaukaskie), czego efektem jest wypływ wcześniej nie publikowanych wyników badań.

W tomie obecnym prezentowane są głównie wyniki badań historycznych i historyczno-literackich, uzupełnione danymi etnograficznymi, oraz interesującymi tekstami dziennikarzy: Ryszarda Badowskiego i Andrzeja Koprowskiego. Całości dopełnia wywiad z prezesem Stowarzyszenia „Polonia–Azerbejdżan”, prof. Heleną Regina Teer-Potocką, która jest także autorką jednego z artykułów.

Układ tomu jest wynikiem połączenia porządku chronologicznego i rzeczowego. Artykuł wstępny, podsumowujący dotychczasowy stan badań, podobnie jak w poprzednich „kaukaskich” tomach serii, wyszedł spod ręki prorektora Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusku im. Aleksandra Gieysztor, prof. Adama Koseskiego. Następujące po nim teksty zgrupowane zostały w czterech sekcjach, których zakres wskazany został w spisie treści. Obecność tego „logicznego wytrychu” Redaktora daje czytelnikowi orientację niezbędną w przeglądzie tak zróżnicowanego materiału.

Następną sekcję książki, po autonomicznym w stosunku do całości artykule wstępnym, tworzą trzy prace poświęcone kontaktom polsko-azerbejdżańskim: od ich początków, sięgających średniowiecza i ówczesnej wymiany handlowej, aż do drugiej połowy XX w., gdy kontakty takie umożliwił „bratni sojusz” z ZSRR. Autorów tych prac jest dwóch, i to wyjątkowych. Dwa teksty napisał A. Chodubski, znawca tematyki kaukaskiej i Azerbejdżanu w szczególności, a przy tym autor licznych publikacji, których bodajże komplet przewija się w przypisach całej problematyki. Jeden artykuł natomiast pochodzi wprost z Baku, spod pióra R. F. Badirbejlego, profesora uniwersytetu bakińskiego. Otwierając tę sekcję omówieniem początków wzajemnych kontaktów między Polakami a mieszkańcami Azerbejdżanu, dostarcza on niejako wprowadzenia do tematyki, którą pod różnym kątem opracowali umieszczeni dalej w książce badacze. Obu Autorom – siłą rzeczy – nie udało się uniknąć powtarzania i układania w nową całość wcześniej przez siebie napisanych i opublikowanych prac, trudno jednak wyobrazić sobie parę bardziej nadającą się do porównań warsztatowych i merytorycznych, a przy tym mającą tyle do powiedzenia na zadany temat.

Punkt ciężkości całej książki leży dalej i znajduje się w grupie studiów dotyczących XIX i początków XX w., kiedy Kaukaz zaludnił się tysiącami Polaków zsyłanych i wcielanych do tamtejszych garnizonów rosyjskich, a także – wyjeżdżających tam dobrowolnie w poszukiwaniu kariery, pracy i pieniędzy czy też odwiedzających ten region w celach naukowych i turystycznych. Tego okresu historii dotyka sześć prac oznaczonych jako sekcja III. Są to też w większości opracowania źródłowe, napisane specjalnie na potrzeby tego dzieła zbiorowego. Dotyczą działalności polskich duchownych w Azerbejdżanie (J. Knopek), polskich wojskowych (G. Piwnicki), zesłańców-literatów (B. Kosmanowa) i naukowców (A. Kijas). Zamykające tę partię

książki teksty dziennikarzy obeznanych z tematyką kaukaską dodają świeżego spojrzenia na polskich architektów w Baku (R. Badowski) i ogólnego podsumowania wkładu Polaków w rozwój Azerbejdżanu (A. Koprowski). Źródłową i niezwykle interesującą pracą jest także artykuł ks. M. Inglota TJ o polskich jezuitach w Azerbejdżanie w XVII i XVIII w., którą klucz chronologiczny wysunął przed wyżej wspomniane artykuły dotyczące XIX i początków XX w. Jednak czytać tę pracę należy raczej jako kontynuację i uzupełnienie do wcześniejszego artykułu tego samego historyka, napisanego na potrzeby tomu o Polakach w Gruzji.

Sekcję następną tworzy już tylko para artykułów: pierwszy z nich, traktujący o Polakach i polonofilach azerbejdżańskich ostatniej ćwierci wieku XX, to już trzeci w tym tomie tekst A. Chodubskiego, który w interesującym – i raczej pozanaukowym – kontekście odnosi się także do prof. Badirbejlego (s. 288). Tekstem drugim jest relacja prof. H. R. Teer-Potockiej o odradzaniu się polskości w Azerbejdżanie – interesująca jako przekaz z pierwszej ręki, ponieważ Pani Prezes sama w odrodzeniu tym aktywnie bierze udział. Klamrą spinającą umieszczone w tomie studia i – podobnie jak artykuł wstępny – tworzącą autonomiczną sekcję, jest praca A. Furiera dotycząca aktualnych, politycznych i ekonomicznych problemów niepodległego Azerbejdżanu. Jej obecność w tomie można traktować jako próbę komentarza do relacji o dzisiejszej Polonii azerbejdżańskiej – komentarza dającego obraz warunków, w jakich środowisko to funkcjonuje.

Podsumowując, w układzie książki widać konsekwentnie zrealizowany pomysł, w treści natomiast – obfitość materiału, i nie jest to wyłącznie materiał naukowy, ale także dziennikarstwo historyczne i swoiste aktualia, dobrze uzupełniające resztę. Pechem edytorskim tomu okazała się mapa Azerbejdżanu, przewidziana na s. 5, której niestety nie dane było, wskutek ludzkiego błędu, ucieszyć oczu czytelników. Niejaką pomocą dla nich będą za to indeksy (osób i geograficzny) oraz próba zestawienia bibliografii zagadnienia, jaką ambitnie podjął R. F. Badirbejli (s. 53-64). Przy braku monografii – a musiałyby to być monumentalna praca, uwzględniająca cały Kaukaz i wszystkich Polaków rozsianych na nim – to dzieło zbiorowe robi dobre wrażenie. Jeśli zaś wspomnieć, że jest to książka dopełniająca cykl trzech dzieł zbiorowych poświęconych tej tematyce, można wszystkim współautorom cyklu gratulować.

Maciej B. Stępień

Andrzej F u r i e r, *Józef Chodźko 1800-1881. Polski badacz Kaukazu*, Warszawa: Wydawnictwo Trio 2001, ss. 216: il., mapy.

Od ponad wieku w Bibliotece Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie przechowywany jest rękopis *Orografii Kaukazu*, spisany w 1864 r. przez generała-lejtnanta Józefa Chodźkę, naczelnika Oddziału